

Magyarságtudat és hadviselés kapcsolata a török kori Magyarországon

Kövecses László

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola — doktorjelölt

A kora újkorban többféle identitásforma létezett a magyar társadalomban. A kialakulóban lévő protestáns egyházak miatt a felekezeti identitás jelentősége értelemszerűen megnőtt. A középkorban szinte kizárólagos római katolikus vallás mellett 1520 körül megjelent Magyarországon a protestantizmus is, de kisebb számban továbbra is jelen voltak a keleti kereszténység (ortodoxia) vagy az eretnekmozgalmak képviselői, különösen a Délvidéken.

Fontos megemlíteni a rendi csoportok szerinti tagolódást is, amely a legközvetlenebb identitástudatbeli kapcsolatot jelenti a középkorral. A főurak, avagy mágnások és főpapok mellett a köznemesség rendjéhez tartozás régóta kiváltságos állapotot jelentett, mai fogalmaink szerint a társadalom teljes jogú tagjai e réteg képviselői voltak. Mellettük azonban a polgárság is külön jogállással és azonosságtudattal rendelkező csoporttá vált már a korábbi évszázadokban, de a jogi és kulturális alapú csoportképződésük a kora újkorban felgyorsult. A társadalom zömét adó jobbágyok rendi képviseléssel nem rendelkeztek, ugyanakkor a parasztvármegyék¹ és a helyi öngazgatásban betöltött szerepük² révén komoly jelentőségre tettek szert a török korban.

Természetesen már a kora újkorban is tekintettel voltak a nyelvi, származási vagy kulturális különbségekre, amelyeket legjobban az etnikai/nemzeti identitás kifejezéssel ragadhatunk meg. Ami mindenképpen újszerű jelenség a 16–17. századi Magyarországon, az a nemzeti identitás megerősödése. Őze Sándor kutatásai kimutatták, hogy a 16. századi magyar ütközőzóna katonanépesége már rendelkezett olyan etnikai alapú csoporttudattal, amelyet „korai nemzettudatnak” nevezhetünk.³ Erdős Zoltán a nemzettudatról írott kutatástörténeti összefoglalójában megerősíti, hogy „elvileg nem tekinthetjük kizártnak a katonáskodó rétegek és a parasztság nemzettudatának meglétét” a középkor és a kora újkor fordulóján.⁴

Jelen tanulmány amellet érvel, hogy a korszak végére a kulturális alapú nemzeti identitás elsőbbséget élvezett a társadalmi vagy felekezeti csoporthoz tartozás tudatához képest. Ebben a tudati átalakulásban pedig kulcsszerepet játszott a hadviselés, az oszmánokkal, illetve a 17. századtól fogva a Habsburgokkal szembeni állandósuló fegyveres ellenállás.

¹ SZAKÁLY 1969.

² SZABÓ 1969.

³ ŐZE 2006.

⁴ ERDŐS 2017: 37.

Szagrális rendtől a vitézlő rendig

Eszmetörténeti szempontból fontos rögzíteni azt az állapotot, amelyhez képest komoly elmozdulást hozott a törökkel vívott állandó küzdelem. A 11. században két francia főpap, Adalbero laoni és Gerard cambrai-i püspök dolgozta ki a középkori társadalom klasszikus tagozódását, amelyben minden embernek megvan a maga Istentől szabott helye és feladata (*servitium*). Eszerint három rendet, vagyis ordót különböztethetünk meg egymástól. Az imádkozók rendjébe (*ordo oratores*) az egyházi személyek, tehát püspökök, papok, szerzetesek tartoznak. A harcosok rendjébe (*ordo bellatores*) a nemesség tagjait sorolták, akik katonai szolgálattal tartoznak uralkodójuknak. A dolgozók rendjébe (*ordo laboratores*) a jobbágyság tartozik, akik kétkézi munkájukkal megtermelik az előbbi két rend ellátásához szükséges javakat.

Tehát a hagyományos középkori társadalomszemlélet szerint alapesetben sem az egyháziaknak, sem a parasztságnak nem volt feladata a hadakozás. Azonban a 13. századtól fogva már bevett szokásnak számított a püspöki kar részvétele a csatákban,⁵ amint erre ékes példát szolgáltat a magyar történelemben az 1526-os mohácsi csata, amikor a tizenkét püspökből hat holtan maradt a csatatéren. A klerikusok egyébként tiltott fegyverviselési gyakorlatát már 1479-ben a haza védelmével indokolták.⁶ Döntő fordulatot jelentett a jobbágyság hadrafoghatósága szempontjából a telekkatonaság (*militia portalis*) intézményének felállítása a Balkánon előrenyomuló oszmánok árnyékában 1397-ben. A temesvári országgyűlésen törvény született arról, hogy a nemesség húsz jobbágyportánként egy könnyűlovas íjászt köteles kiállítani. Az ily módon felfegyverzett jobbágyok a banderialis haderőt és a nemesi felkelés intézményét egészítették ki. Ekkor vonták be első alkalommal a parasztságot kollektíven a középkori Magyarország védelmi ügyeibe.

A következő jogi mérföldkő 1498-ban következett be, amikor módosították a telekkatonaság alapjául szolgáló birtokszámokat: a tizenegy déli határ menti megyében 24 jobbágyporta után egy könnyűlovas, míg a többi megye esetében 36 portánként egy nehézlovas katona kiállítását követelte a törvény. A hadkiegészítési reform sajátossága ugyanakkor, hogy már nem szükségszerűen helyi jobbágyokat kellett katonai szolgálatra felajánlani, hanem a fenti portaszámok alapján zsoldosokat is fogadhatott a megye a földesurak által beszedett hadiadóból.⁷

A parasztság segédhadjént vagy akár helyettesítő haderőként történő alkalmazása a 15. század folyamán tehát inkább már rendszeresnek, mint kivételesnek számított. Nándorfehérvár 1456-os védelme alkalmával például a vár felmentésére jókora parasztsereg gyűlt össze Kapisztrán János vezetésével, akik hiányolták is az isteni rendelés alapján harcolni hivatott nemesség csapatait.⁸ A jobbágyok az ősi világrend felbomlását, egyúttal saját jelentőségük növekedését vélték felfedezni az új helyzetben, amikor ők léptek a távol maradó nemesség helyébe harcoló rendként. Fontos megjegyezni, hogy az 1514-es Dózsa György-féle parasztmozgalom előtt a jobbágyok számára sem volt tiltott a fegyverviselés. Ugyanakkor rögtön hozzá-

⁵ BARABÁS 2022: 534.

⁶ ERDÉLYI 2012: 91.

⁷ KUBINYI 2000: 400–401.

⁸ SZŰCS 1984: 133.

tehetjük, hogy a tilalmat elrendelő 1514. évi LX. törvény „teljességgel végrehajthatatlannak bizonyult”,⁹ hiszen II. Lajos király 1521-ben és 1526-ban is fegyverbe szólította nemteleneket.

Tanulságos Szerémi György udvari káplán emlékirata 1547-ből a fegyverviselés jogának nemzetegyesítő szerepéről. II. Lajos volt udvari káplánja *Emlékirat Magyarország romlásáról* című művében feleleveníti azt a mozzanatot, amikor Dózsa György találkozik Bakócz Tamás esztergomi érsekkel. Az érsek e szavakkal biztatta Dózsát a kereszteshad toborzására:

„Mi mindnyájan egy akarattal vagyunk, a magyar bárók, nemesek, nem nemesek, az összes magyarok, kik fegyvert foghatnak kezükben.”¹⁰

Még ha nem is tekinthető hiteles forrásnak Szerémi visszaemlékezése a harminchárom évvel korábbi eseményekre nézve, azt mindenképpen leszögezhetjük, hogy a 16. század első felében már élt az a gondolat, miszerint a fegyverviselés joga társadalmi osztályokat átívelően kifejezi a premodern nemzethez tartozást.

A fegyverviselés járulékos eredményeként a „fegyveres szolgálatért szabadságot” elve megjelenik a korszak szépirodalmában is, ami jól tükrözi a nézet közkeletű elterjedtségét. Balassi Bálint *Egy katonaének* című, 1589-ben született művében érintőlegesen hangot ad e felfogásnak. Konkrétan leírja azonban Petkó Zsigmond (1635–1690) *Katonaének (Cantio militaris)* című 1666-os versében a végvárakról, hogy azok

„Nemesség-szerzésnek,
Az szép vitézsígnak,
Tanuló iskolájok.”¹¹

A katonai szolgálat nem csupán beemel a nemzetbe, de akár a legmagasabb szintű szabadságot, a nemességet is ki lehet érdemelni általa.

A tömeghadsereg gondolatának magyar előfutárai

A középkori társadalomszemlélettel már véglegesen szakítottak a 16. század hadászati szakírói. Pécsi Kis Péter (1513–1577) mozgalmas élete során dolgozott érseki titkárként, írnokként, közjegyzőként és tolmácsként is, mindemellett álruhában bejárta az oszmán sereg táborát hírszerzési céllal. Megfigyeléseit és hadászati elképzeléseit 1564-ben foglalta össze *Exegeticon (Magyarázat)* című munkájában, melyet személyesen adott át a rákövetkező évben I. Miksa császárnak. Érdemeinek elismerése mellett napjaink hadtörténészei felhívják a figyelmet Pécsi Kis munkájának hiányosságaira is, melyek alapvetően abból fakadnak, hogy

⁹ HORVÁTH 2014: 53.

¹⁰ SZERÉMI 1961: 62.

¹¹ MKBR 1953: 149.

„a szerző soha nem szembesült egy hadsereg szervezésének, mozgatásának és főleg élelmezésének gyakorlati problémáival. [...] A hadviselés módjára vonatkozó javaslatai érdemlegesen új elemet alig tartalmaznak.”¹²

Ezzel együtt Pécsi Kis Péter mentalitástörténeti szempontból nagyon is értékes gondolatokat fogalmazott meg művének a keresztény csapatok felállításáról szóló fejezetében. Az urakat és a jobbágyokat egyaránt hadköteles személynek tekinti, akiket a „hűséges királyi emberek” vennének lajstromba a legnagyobb titokban, hogy a török gyanút ne fogjon. Nem túlzás azt állítani, hogy Kis egy mindenkire kiterjedő népszámlálást vázol fel, a „hadakozó emberek számának biztosítása miatt”.¹³ Munkájában tételesen felsorolja, hogy a főpapokat, bárókat, szabadosokat, továbbá a húsz és ötven év közötti fegyverfogásra alkalmas jobbágyokat fejenként kellene számba venni. Érdeemes felfigyelni arra is, milyen sorrendben határozza meg a háború céljait a benne résztvevőknek: a nemesek mellett

„még a szabadok (*libertini*)¹⁴ is saját személyükben, fejenként jöjjenek a háborúba [1] életükért, [2] az országuk megtartásáért, [3] a kereszténység javáért”.¹⁵

Az ország (*regnum*) védelme már megelőzi a kereszténység ügyét.

A hadra fogható népesség tehát saját személyében, jól felfegyverkezve köteles hadba vonulni, kivéve a jobbágyokat, akik a királyi udvartól kapott „kiélesített” kaszákkal harcoltak volna. Ezen a ponton érződik Kis munkájában a Dózsa-féle parasztfelkelés baljós emléke, ugyanis a szolgálatot esetlegesen megtagadó jobbágyok kapcsán leszögezi, hogy

„óvatosan kell bánni velük, [...] hogy ne támadjon az egykori keresztesek módján az összeesküvésnek valamilyen szikrája a bárók és nemesek ellen, és hogy csakugyan föl ne keljenek valamilyen módon”.¹⁶

Pécsi Kis nem feledkezik meg az egyházi rendről sem: a főpapoktól, apátoktól, prépostoktól és káptalanoktól jövedelmeik mennyisége arányában mind lovas, mind gyalogos katonák kiállítását megkövetelné. Ezzel szemben a telekkatonaság eredetileg az egyházi birtokokat nem érintette, csak a nemesi birtokokra vonatkozott. Amint együttáll ez a teljes társadalmi spektrumot magában foglaló sereg — amely Pécsi Kis szerint bizonyosan több mint kettőszázezer magyar, horvát, szlavón és dalmát „derék vitézt” számlálna,

„erőiket testvériesen egyesítve, egy akarattal [...] télen és nyáron harcolhat a leghitlenebb török ellen”.¹⁷

¹² KELENIK 1995: 32–33.

¹³ RMK 1993: 86.

¹⁴ Kis Péter *Magyarázatának* eredeti latin szövegét lásd Pécsi 1993.

¹⁵ RMK 1993: 86.

¹⁶ RMK 1993: 88.

¹⁷ RMK 1993: 88–89.

Bár meglehetősen illuzórikusan hangzik a felvázolt országos mozgósítási terv, mégis figyelemre méltó Kis megközelítésében a rendi hovatartozástól független, minden magyarországi lakosra kiterjedő honvédelmi kötelezettség. Lényeges, hogy nem egyszerűen a telekkatonaság már évszázadok óta meglévő intézményét eleveníti fel. Gyakorlatilag általános hadkötelezettségről ír, amelyben a kaszával felszerelt paraszt éppolyan nélkülözhetetlen szerepet játszik, mint a szablyával-sisakkal felszerelt könnyűlovas nemes. A honvédelem ügye nem korlátozódna egyetlen rendre vagy csoportra, hanem ösztársadalmi üggyé kellene válnia.

Pécsi Kis Péter felfogása nem számított elszigetelt esetnek a maga korában. Alig egy évtizeddel később, az 1570-es évek második felében jelent meg magyarul a csak latin nyelvű kivonatában ismert *Libellus paraeneticus* című politikai traktátus. Bár a szerző kiléte nem ismert, legvalószínűbb, hogy Forgách Simon (1527–1598) alsó-magyarországi főkapitány írhatta le gondolatait a török kiűzéséhez és a Magyar Királyság helyreállításához szükséges átfogó politikai, igazságügyi, hadügyi és gazdasági reformokról.¹⁸ A traktátus magyar nyelvűsége arra enged következtetni, hogy Pécsi Kis művével szemben az a hazai főurak politikai közösségének szólt elsősorban, nem az uralkodónak. Gyakorlatilag a politikai döntéshozatalt előkészítő szakvélemény, tanácslás (*consilium* / *Bedenken* / *Rath*) kívánt lenni ez a mű, amely nem nyilvános iratként látott napvilágot több másik, csak kéziratos korabeli szöveghez hasonlóan.

Az ismeretlen szerző szintén hitet tesz az általános hadkötelezettség mellett. A *Paraeneticus*-ban kifejti, hogy szükséges egy állandó gyalogos és lovas hadsereg fenntartása, amelyben az egész országból összeseregülő nemesek és nemtelenek fizetést kapnának katonai szolgálatukért:

„niholominus delectis per totum Regnum nobilibus et ignobilibus ad militia persolvatur.”¹⁹

Továbbá hangsúlyozza a szerző, hogy a külföldi katonaság alkalmazása kerülendő, és az élelmezés biztosítása során nem érheti kár sem a nemességet, sem a polgárságot, sem a parasztságot. Vagyis a rablás és fosztogatás nem engedhető meg a marginalizált társadalmi csoportokkal szemben sem. A *Paraeneticus* szemléletében újszerű az is, hogy a nemességnek fizetendő zsold ötletével túllép a középkori *ordo bellatores* felfogáson, és professzionalizáció jegyében nemest és jobbágyot egyaránt kiképzése, nem pedig származása okán tart alkalmasnak a katonai szolgálatra.

Az általános hadkötelezettségen alapuló hadsereg felállításának ötlete megjelenik egyébként más európai gondolkodóknál is. A Habsburgok törökországi követeként is tevékenykedő flamand Augier Ghislain de Busbecq (1522–1592) — akinek hatása kimutatható Zrínyi Miklós *Áfiumában* is — 1581-ben megjelent, de már 1560 körül megírt *Exclamatio* (*Kiáltvány*) című könyvében érvel a keresztény összefogás, illetve a római mintára létrehozott, ütőképes haderő felállítása mellett.²⁰

Lazarus Schwendi császári tábornok és kassai főkapitány stratégiája a visszafoglaló háborúk kezdetéig meghatározta a magyarországi határvédelem elveit. Az 1570-es években írt, de nyomtatásban csak 1593-ban megjelent *Kriegs-Discurs* című munkájában állást foglalt amel-

¹⁸ PETNEHÁZI 2022: 251.

¹⁹ PETNEHÁZI 2022: 256.

²⁰ VALLIN 2019.

lett, hogy a hadakozásban a saját alattvalók felfogadása és alkalmazása a legolcsóbb, legcélszerűbb megoldás.²¹ Ezzel összhangban 1578–1579-ben Schwendi tanácsai alapján szervezték meg a keleti határ menti örökös tartományokban a helyi lakosság felfegyverzésére is építő területvédelmi rendszert.

Érdekes kontrasztot mutat a 16. század második felének szellemiségével Ludovicus Tubero (1459–1527) dalmát történetíró *Kortörténeti feljegyzések* (*Commentaria temporum suorum*) című alkotása, amely Magyarország 1492 és 1522 közötti történelmét is bemutatja. A humanista műveltségű bencés apát társadalomszemléletében mereven képviseli a középkori hármas tagolódás elméletét, amelynek a Dózsa-féle lázadás leverése kapcsán hangot is ad:

„a nemesek feladata a háborúskodás, a parasztoké pedig a földművelés, és az, hogy a fáradságukkal szerzett terméssel táplálják a nemeseket, hiszen azok védik meg a parasztokat fegyverükkel.”²²

Amint a fentiekből már láthattuk, a késő középkorban és a kora újkorban éppenséggel már nem volt helytálló ez a megállapítás. A gyakorlatban a társadalom teljes spektruma potenciális harcossá vált az oszmán fenyegetés következtében, ezzel párhuzamosan pedig az egyes társadalmi csoportok identitásában is összekötő elemként jelent meg a katonai életmód.

Bocskaitól a kuruc mozgalomig

A nemzeti összetartozás-tudatot fejezi ki a Bocskai-mozgalom számos dokumentuma is. Már a felkelés kezdetén maga Bocskai István ad hangot a nemzeti egység gondolatának 1604. december 1-jei kiáltványában. A szövegben kétszer is elhangzik az a szófordulat, hogy a felkelésben való tevékeny részvétel

„kívántatnék minden hazája és nemzete szerető embertől”,

társadalmi státuszra való tekintet nélkül.²³ 1605 folyamán pedig legalább három olyan levelet kapott Thurzó György későbbi nádor, amelyekben éppenséggel a hajdúk és a jobbágyság hívják hadba a magyar nemességet! Hajdú Gergely és Nagy György hajdúkapitányok május 5-én, illetve 20-án, míg Lippai Balázs október 28-án keltezett levelében szólítja fel a harcban való részvételre a nemességet, az egy nemzethez tartozásra történő hivatkozással.²⁴ Amint a korábbiakban már utaltam rá, a 15. században is megbotránkozást váltott ki a jobbágyságban a harctól távol maradó urak viselkedése, de arra nem volt példa, hogy a hagyományos szerepek átforduljanak, és a köznép akarja bevonni a nemességet a nemzet harcoló kötelékébe.

A közös származásra történő utalás a 17. században később is előkerült a jobbágyság és a nemesség viszonylatában. Kékkő várának őrsege 1669-ben levélben üdvözölte az újonnan ki-

²¹ Schwendi 1676.

²² TUBERO 1994: 276.

²³ Okmánytár 1955: 73–74.

²⁴ MNL Thurzó.

nevezett Esterházy Pál bányavidéki főkapitányt, későbbi nádort, kihangsúlyozva abbéli örömeiket, hogy az isteni gondviselés

„ennek a kevés, megromlott magyar nemzetnek nem idegen nemzetet, hanem nagyságot, igaz magyar vérünket adta előnkbe.”²⁵

Nem kétséges tehát, hogy a korabeli végvári katonaság, de talán a szélesebb paraszti rétegek körében is már élt a nemesi rend tagjaival együvé tartozás tudata. Másképpen fogalmazva: a nemtelenek éppúgy a magyar nemzetbe tartozónak érezték magukat, mint a főurak.

Homonnai Drugeth Bálint, a Bocskai-felkelés katonai vezetője tollából olvasható egy 1605. szeptember 7-i tanulságos naplóbejegyzés Érsekújvár ostromának idejéből:

„Ez nap jött vala levelem, mind az vezértől, mind az tatár császártul, az mely levelekben írják, hogy a magyar rabokat az tatároknak megadassam; mire nekik olyan választ írtam: hogy mivelhogy azok a rabok magyarországiak és magok is szegény magyarok, semmi-képpen őket meg nem adatom, hanem ha rablani akarnak, ne magyart, hanem németet raboljanak...”²⁶

Két fontos dolog is kiderül ebből a naplóbejegyzésből. Egyrészt Homonnai szolidaritást érez a vélhetően paraszti származású bajtársaival, őket magyar nemzetiségük miatt nem hajlandó kiadni az amúgy szövetséges tatároknak. Másrészt az is világos, hogy a *németet* nem tartják sokra a magyar táborban, *őket* minden további nélkül feláldozhatónak, elrabolhatónak tartja Homonnai. A magyar—német ellentét felszínre került az 1605-ös bártfai „hajdúkaland” esetében is. Történt ugyanis, hogy Bártfa polgárai élelmiszer-szállítmánnyal támogatták az Eperjesen tartózkodó Giorgio Basta császári generális csapatait. Azonban a szállítmányon rajtaütő Hoskó Balázs és két másik hajdúkapitány szerint ezzel megszegték a magyar „nemzetségnek” tett esküjüket, miszerint

„az német ellenségi lesztek”, egyúttal felszólítva a város lakóit arra, hogy „tartsátok az előbbi hívséghez magatokat.”²⁷

Napjainkban is előforduló nézet történeti körökben, hogy a kora újkori magyar—német ellentét nem etnikai, hanem pusztán politikai jellegű volt, amelynek mozgatórugója a Habsburg-abszolutizmus ellenében a magyar rendi kiváltságokat védelmezni akaró nemesi öntudat volt. Azonban a nagyszámú nemzetiségi konfliktusra utaló forrás nem zárja ki azt, hogy egyszerre kell látnunk politikai és ebből fakadóan nyelvi, kulturális és etnikai ellentétet is. Egyértelműen megfogalmazódik ez az érzület a bécsi udvari kamara egy 1604. november 29-én készült véleményében, amely elveti az általános személyes felkelés hirdetésének gondolatát, mondván: a magyarok egyetértenek a németek elleni gyűlöletben, és inkább egymással lépnének szövet-

²⁵ A levelet idézi: BENCZÉDI 1963: 35.

²⁶ Okmánytár 1955: 110.

²⁷ A hajdúkalandot idézi MAKKAJ 1963: 26.

ségre a németiség ellen. A Bocskai-mozgalom kezdetén a császári szándék ugyanis az volt, hogy a magyar nemzet tagjait egymás ellen uszítsák

„a célból, hogy a fegyverrel egymást eméssze, egymást irtsa ki.”²⁸

A Bocskai-mozgalom korából fennmaradt hajdúlevelek ékes bizonyítékai annak, hogy a 16. század végére a nemzeti eszme már aktívan jelen volt a „nemtelen” származású néprétegek körében is. Ugyanakkor Homonnai Drugeth levele azt is alátámasztja, hogy a főúri réteg felől is volt nyitottság a paraszti sorban élő magyarokkal való közösségvállalásra. A különböző társadalmi csoportokat összekötő szolidaritás pedig a nemzeti lét egyik alapkritériuma.

Ködi Farkas János erdélyi énekszerző 1658-ban vetette papírra Vitéz Kádár István sirató-énekét, aki a Bihar vármegyét pusztító tatár hadakkal szembeszállva áldozta életét. A históriás ének folklorizálódott alakban később népdalként tűnik fel Bartók Béla csíkjenőfalvai gyűjtésében. A mű alábbi részlete a népi hazafiság egy szemléletes példája:

„Fölemeli Kádár szemeit az égre,
Mondván: — Uram, Jézus, jöjj segítségemre!
Nosza, jó katonák, harcoljunk két kézre!
Mert nem látok embert jönni segísre.

Az zászlótartónak fennszóval kiáltja:
Vidd el, fiam, vidd el a zászlót más útra,
Hogy el ne vesszen mi urunk kevés hadja,
Mert Magyarországért meghalok én még ma!

Kiontom véremet én szegény hazámért,
Ezennel meghalok kedves nemzetemért;
Nem szánok érette bizony ontani vért,
Mert én a Krisztustól veszek jutalmat, bért.”²⁹

Farkas János jóformán a romantikus nacionalizmus eszköztárát alkalmazza már a 17. század közepén. Művében a hazáért és nemzetért vállalt hősi halál a lehető legmagasztosabb cselekedetté válik, olyan megfizethetetlen értékű tette, amelyért már csak a túlvilágon várhat jutalmat az ember. Mindez azt támasztja alá, hogy a török kori Magyarországon már igen fejlett haza- és nemzettudattal rendelkeztek a közemberek is. Máskülönben nem lett volna „igény” egy ehhez hasonló műdalra, és nem integrálta volna azt a népköltészet sem a maga dallam- és szövegvilágába.

Vitéz Kádár István hőstette és az annak alapján írt siratóének egyúttal ékes példája a mártíromság 17. századi újraértelmezésének is. A hősi halál már nemcsak a keresztény hit védelmével összefüggésben értelmezhető, hanem kifejezetten egy e világi képződmény, a földi haza

²⁸ MOE XI. 1890: 54.

²⁹ PINTÉR 1931.

viszonylatában is. Nem véletlen, hogy kutatásai alapján Tóth Zsombor a 17. század második felében érzékelte a „patriotizmus” megjelenését. A hazafiság jegyében a kálvini reformáció teológiai nyelvezetét immáron a haza érdekében vállalt mártíromságra is alkalmazták.³⁰ Ebből kifolyólag a haza és a nemzet szakralizációja — az ellenreformáció és az állandósult magyar—oszmán frontvonal keserű tapasztalataitól nem elválasztható módon — már a felvilágosodás előtt, a 17. században megkezdődött.

Visszagondolva Pécsi Kis Péter művére a 16. század közepéről, ott még hangsúlyosan szerepel a kereszténység oltalma az ország védelme mellett. Ködi Farkas Jánosnál a 17. század közepén már hiányzik az egyetemes kereszténység védelmének gondolata, a partikulárisabb és világiasabb nemzetvédelem vált domináns eszmévé.

A vallás honvédelemben betöltött szerepével párhuzamosan a felekezeti csoporthoz tartozás fontossága is elkezdett másodlagossá válni a török kor későbbi szakaszában. Helyette a magyarsághoz tartozás tudata válik elsődlegessé, amint ez kiviláglik Esterházy Miklós nádor parancsából Lónyay István hadának 1630-ból:

„Az hit dolgának és igazgatásának is most minden ember békét hagyjon, mert nem hitet igazgatni, hanem édes hazánkat s annak határait s lakosit oltalmazni megyünk, és valaki afféle gyűlölségből való egyenetlenségeket hintegetne köztünk, hogy te pápista s te emez s te amaz vagy, kemény büntetés alá vettetik. [...] Megóvja minden rend holmi szemre való hányástul magát, hogy te ez s te amaz voltál, avagy volnál, és abból is, hogy te felföldi s te Dunántúl való, iminnét s amonnét való, mivel mind magyarok vagyunk és egy koronás királyunk és egy Urunk is vagyunk.”³¹

Egyetlen forráson keresztül lehetünk tanúi annak, hogy immár sem a felekezeti, sem a rendi, sem a földrajzi tagoltság nem akadályozta az egységes nemzetben gondolkodásnak. Igaz ugyan, hogy a 17. században gyakran előfordultak olyan belharcok is Magyarországon, amelyekben ellentétes oldalakon, egymás ellen harcoltak magyar nemzetiségű, katolikus és protestáns felekezetű katonák. Ugyanakkor ez többnyire nem járt együtt egymás magyarságának a megkérdőjelezésével vagy a magyar nemzet fogalmának kirekesztő értelmezésével. Egy 1671-ből fennmaradt ismeretlen szerzőségű népies dal világosan kimondja a kor általános érzésvilágát a testvérharc önpusztító jellegéről:

„Magyar magyart azért rontja országunkban,
Azért támad annyi had birodalmában,
Köröszteny köröszten rontja országunkban,
Pogány öröme elfogyunk magunkban.”³²

Mintegy negyven évvel Esterházy hadparancsa után idősebb Petrőczy István (1623 k. — 1680 k.) kuruc vezért választották meg a bujdosók vezetőjévé az elfojtott Wesselényi-féle összeesküvés árnyékában. Petrőczy 1673. január 1-jén egy kiáltványt fogalmazott meg, amelyben leírja:

³⁰ TÓTH 2015.

³¹ SZILÁGYI 1895: 662–664.

³² A kuruc költészet 1995: 35.

„Hitesd el magaddal (igaz magyar), hogy az egész magyar nemzetet, sine discretionis Religionis [vallásra való tekintet nélkül], gyűlöli a német.”³³

1678. szeptember 29-ei levelében Thököly Imre gróf Léva város őrségét kéri, hogy ki-kí gondolja meg

„az német nemzetnek az magyar nemzet végső eltörlésére való szándékát; ki előtt sem pap, sem laicus, sem catholicus, sem egy sem más vallású magyar distinctióban nincsen.”³⁴

Az idézett források tanúsága szerint a felekezeti hovatartozás lényegtelen szemponttá válik a 17. század második felére, mivel a török esetében részben, de a német viszonylatban szinte kizárólag a nemzeti identitás lesz a csoportképzés meghatározó alapja. Az otthonuktól tábori életre menekülő bujdosó csapatok is heterogén képet mutattak vallási és rendi szempontból egyaránt. Bár zömükben közrendűek voltak, akadtak köztük grófok és más főurak is, amire előszeretettel hivatkoztak annak igazolására, hogy ők „nem csak olyan szedett-vedett nép”.³⁵ Az 1671-ben bevezetett porcióadó egyaránt sújtott parasztot és köznemest, ezzel csak növelve a bujdosók számát. A katonai célokat szolgáló Habsburg adópolitika a 17. század második felében akaratlanul is gazdasági ösztönzést jelentett a nemzeti egység gondolatának megerősödéséhez.

Nemzetalapú gondolkodásmód Zrínyi Miklós Áfiumában

Zrínyi Miklós *Az török áfium ellen való orvosság* című 1661-ben keletkezett röpiratában taglalja a török kiűzésének módját és egy nemzeti hadsereg felállításának szempontjait is. Számba veszi a potenciális európai szövetségeseket a mellettük vagy ellenük szóló érvek bemutatásával. Hangsúlyozza, hogy addig, amíg Magyarországon nem alakul ki újra egy képzett katonai vezetőréteg, szükséges a „hadi regulákat” oktatni tudó külföldi tisztviselők alkalmazása.

Figyelemre méltó, hogy az egyes nemzetek megnevezésénél gyakorlatilag ugyanazokat a kategóriákat használja Zrínyi, amelyek napjainkban is használatosak. Egyúttal be is biztosítja magát azon vádakkal szemben, miszerint ő nemzetiségi alapon akarna egyik vagy másik nemzetnek kedvezni. Leszögezi, hogy számára

„a hadakban forgott, látott, hallott, tanult” tisztviselő személye az elsődleges, nem az, „hogy ő scotus, hogy ő német vagy francúz”.³⁶

Ezzel a megszorítással rámutat arra, hogy a korszakban már igenis létezik a nemzetiségi alapú pozitív vagy negatív diszkrimináció.

³³ Idézi R. VÁRKONYI 1964: 55.

³⁴ R. VÁRKONYI 1964: 55.

³⁵ A bujdosók levéltára 1883: IX.

³⁶ Zrínyi 2003. Az *Áfium* valamennyi jelen tanulmányban hivatkozott idézetének forrása a Magyar Elektronikus Könyvtár: <https://mek.oszk.hu/06100/06115/html/index.htm>

Látásból az államnemzeti koncepció szerint gondolkodik Zrínyi, hiszen csupa olyan nemzetet sorol fel röpiratában, amely rendelkezett saját állammal. Azonban, ha belegondolunk, hogy a németeket és az olaszokat is egy-egy nemzetnek tekinti, már közel sem ilyen egyértelmű az államnemzeti beállítódás. Maga Zrínyi is tudatában van annak — és ezen körülménynek hangot is ad művében —, hogy a német és olasz nemzetek politikai széttagozottságban élnek. Ez azonban nem akadályozza annak, hogy kulturális értelemben egységes nemzetnek tekintse a németeket és az olaszokat. Szintén a kulturális megközelítést támasztja alá az, hogy az 1603 óta perszónálunióban élő angliai és skóciai lakosokat is önálló nemzeteknek tekintse — utóbbiakat katonailag jóval pozitívabban szemlélve, mint déli szomszédaikat. A politikai természetű „brit” nemzet kifejezés elő sem fordul Zrínyinél.

Okfejtésében Zrínyi kitér a német segítségnyújtás elmaradásának ügyére. Szerinte még elevenen él a németiség fejében a hun pusztítások és a magyar kalandozások emlékezete a több mint hétszáz évvel azelőtti események után. A német vajon

„hogy kívánja a magyaroknak ismét oly talpraállását, akiktől azután is tartani kelljen?”

— teszi fel a költői kérdést Zrínyi. Látható, hogy a magyarság emlékezetében mindenképpen élt még a középkori kalandozások története, amely századokkal később az őszinte szövetségkötés egyik gátjaként jelenik meg.

Pécsi Kis Péterhez és az ismeretlen 16 századi magyar szerzőhöz hasonlóan Zrínyi is híve volt egy állandó hadsereg felállításának. Békelétszámát mindössze tizenkétezer főben állapította meg, ugyanakkor ez az állandó sereg a végvári katonaság mellett működött volna. Zrínyi gondolkodásának egyik legfontosabb jellemzője, hogy a külföldi zsoldosokkal szemben népi hadsereg megteremtését szorgalmazza mint egyetlen olyan erőt, amely képes az országból kiűzni az oszmán hódítókat. Démoszthenész és Machiavelli művei lehettek — saját, meghatározóan gazdag tapasztalatain kívül — legfőbb forrásai és ihletői ebben a felismerésben. Azonban nem zárhatjuk ki azt sem, hogy a *Paraeneticus*-ban foglaltakkal is tisztában volt Zrínyi, de legalábbis annak az eszmei körnek volt a kései képviselője. Miként a 16. századi művekben, úgy az *Áfiumban* is fontos az idegen katonaság mellőzése és a tisztességes zsoldfizetés.

Újszerű gondolat az *Áfiumban*, hogy katonai szolgálatra alkalmatlan nemesség helyett

„a pórbul kell előállítanunk hadi népünket: ez jobb amaz eltunyult nemesnél, és jobb amaz udvarokban nyalakodó részegeskedő katonánál”.

Vagyis a 17. század második felére a nemzeti hadsereg már döntően jobbágysereg lenne. Művének harmadik részében felteszi a kérdést Zrínyi, hogy az általa felvázolt nagy horderejű reformokat ki tudná véghezvinni. Erre forradalmian új választ ad:

„Az egész ország! s az egész nemzetünknek unanimis consensusa [egyhangú megnyilatkozása] kellek erre.”

Ezen a ponton a nemzet létrejöttében kulcselemnek tartott közös akarat is megjelenik az *Áfiumban*. Zrínyi tehát egy teljesen átfogó magyarságképpel rendelkezik, amelybe mindenki beletartozik, aki

„bízik Istenében, szereti hazáját, vagyon egy csepp magyar vér benne”.

A hazaszeretet és a származástudat kettősén alapuló nemzeti identitás tehát kimutatható Zrínyi Miklós gondolkodásában.

A magyarsághoz tartozás erősen összefügg a katonai rátermettséggel, a fegyveres szolgálatvállalással. E tekintetben nemes és nemtelen közti különbség teljesen elmosódik, sőt, Zrínyi szemében a parasztság szerepe példátlanul felértékelődik. A felekezeti különbségek nem jelennek meg művében, nyilvánvalóan nem tulajdonít ennek jelentőséget a magyarság megmaradása szempontjából. A regionális hovatartozás szintén nem írhatja felül az országos hadsereg szervezésében megtestesülő nemzeti érdeket:

„Mi haszna egy vármegye vagy bár egy Dunán innen levő vagy túl való föld, vagy Tisza melyéke, vagy Erdély végezne ilyent magánosan, ha a másik meg nem tartaná?”

A magyarországi nemzetiségek horvát és magyar relációban jelennek meg, kiemelve azt, hogy mindkettő nemzethez tartozóknak részt kell venniük az új haderő megteremtésében. A sem osztályok, sem felekezetek, sem tájegységek által fel nem szabdalta magyar nemzet gondolatának megfogalmazásával Zrínyi nagyfokú hasonlóságot mutat olyan szintén 17. századi, már ismertett szerzőkkel, mint Esterházy Miklós, Petrőczy István vagy Thököly Imre.

Művében tizenöt alkalommal használja a „haza” (*patria*), negyven alkalommal a „nemzet” (*natio*), húsz alkalommal a „nép” (*populus, genus*) kifejezést. Utóbbi kettőt gyakorlatilag szinonimaként alkalmazza, a nemzet nem kizárólag a nemesség megnevezésére szolgál. Ezt a tényt legjobban a következő mondat bizonyítja:

„Nem kell a népfogadásban csak a nemességre néznünk, nemcsak a katonaságra, amint most vagyon.”

A hadsereg felállítása kapcsán olvashatjuk a fenti mondatot arról, hogy kiknek a körében érdemes toborozni. A „hadi nép” tehát nemesek és végvári vitézek mellett más nemtelenekből, a korábban már idézett pórokból (is) állna. Zrínyi a nemesekre is alkalmazza a nép kifejezést és a parasztokat is beleérti a nemzet fogalmába.

Minden kétséget kizáróan leírja azonban Zrínyi a nemesek és a közemberek hovatartozásáról vallott nézeteit a saját korának hadseregei erkölcstelenségével foglalkozó bekezdésben. Hosszasan sorolja egy közelgő oszmán hadjárat hírére sebtében toborzott „közhadnak”, vagyis közrendűekből álló magyar seregnek feslettségét és fizikai gyengeségét, majd rátér a nemesség cselekvésképtelenségének kritikájára. Összegzésként megállapítja, hogy

„bizonyára mind egy bordában szöttek vagyunk, egy cseppnyire is egyik rend a másikat nem csúfolhatja.”

A bibliai *Teremtés könyvében* (Ter 2,21–23) leírt történet szerint Isten az alvó Ádám oldalbordájából teremtette Évát, amit a keresztény teológia a férfi és nő Istentől rendelt egyenrangúságaként értelmez. Az oldalborda-metaforát Zrínyi a nemesek és nemtelenek egymás mellé rendeltségének kifejezésére használja fel. Egyúttal érdekes, hogy a parasztságot is rendnek nevezi ebben a művében, hiszen jogilag soha nem vált önálló renddé a jobbágyság. Értelmezhetjük ezt úgy is, hogy Zrínyi gondolkodásában bár elkülönül egymástól úr és szolga, mégis egyik a nemzethez tartozásban. Máskülönben nem lett volna logikus értelme a mellérendeltséget és eredetközösséget hangsúlyozó bibliai kép megidézésének.

A fentiek alapján Klaniczay Tibor nyomán nem túlzás kijelenteni, hogy Zrínyi Miklós „átfogóbb” nemzetfogalmába éppúgy beletartozott a parasztság is, mint a nemesség.³⁷ Kifejeződik ez abban is, hogy a nemes és nemzet szókapcsolat — a szakirodalomban elterjedt „nemesi nemzet”-re utalva — egyszer sem fordul elő a szövegben, de még inkább a teremtéstörténetből kölcsönzött bibliai kép teszi világossá az olvasó számára, hogy a rendi nemzettudat kizárólagossága már a múlté volt a 17. században is. Természetesen Zrínyi is tisztában volt a társadalom rendi tagoltságával, ez azonban nem volt gátja a rendek felett átívelő nemzettudatnak.

Összegzés

Jelen tanulmány mellett érvelt, hogy a katonai vonatkozású források alapján az oszmán kor végére az etnikai-kulturális alapú nemzeti identitás elsőbbséget élvezett a társadalmi vagy felekezeti csoporthoz tartozás tudatához képest. Láthattuk, hogy a késő középkori törökellenes harcoktól kezdve a parasztságra egyre nagyobb feladat hárult a fegyveres honvédelemben. Ez döntően hozzájárult ahhoz, hogy önképükben a magyar nemzet részének lássák magukat, amit az idézett főurak (Homannai Drugeth, Zrínyi) is megerősítettek számukra. Emellett a kialakuló felekezeti nem okozott tartós megosztottságot a magyarságon belül. A 17. században már dominánssá vált a keresztény/felekezeti alapú önmeghatározással szemben a nemzeti identitás kihangsúlyozása, mint ami egyedüli tényezőként képes egységet kovácsolni a sokféle egyházhoz és rendhez tartozó, de magyar nyelvet beszélő és közös származástudattal bíró egyének között. Ebben a tudati átalakulásban pedig kulcsszerepet játszott mind az oszmánokkal, mind a Habsburgokkal szembeni ellenállás és szabadságküzdelem. A társadalom jelentős hányadának közvetlen vagy közvetett katonai érintettsége, fegyveres életmódja döntő mértékben járult hozzá a magyarságtudat kialakulásához és megerősödéséhez a 16–17. század folyamán.

| ³⁷ KLANICZAY 1963: 81.

Felhasznált irodalom

KIADATLAN FORRÁSOK

MNL Thurzó

Magyar Nemzeti Levéltár — Thurzó család levéltára, fasc. 103.

KIADOTT FORRÁSOK

A bujdosók levéltára

1883 DEÁK Farkas (szerk.): *A bujdosók levéltára*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

A kuruc költészet

1995 LATOR László (szerk.): *A kuruc költészet*. (A Magyar Költészet Kincsestára. 31.) Budapest: Unikornis.

MKBR

1953 ESZE Tamás (szerk.): *Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig*. Budapest: Szépirodalmi.

MOE 11.

1890 FRAKNÓI Vilmos — KÁROLYI Árpád (szerk.): *Magyar Országgyűlési Emlékek XI*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága.

Okmánytár

1955 BENDA Kálmán (szerk.): *A Bocskai-szabadságharc. Okmánytár*. Budapest: Művelt Nép.

Pécsi Péter

1993 KOSÁRY Domokos (kiad.): *Exegeticon*. (Fontes Minores ad Historiam Hungariae Spectantes. Új Történelmi Tár 5.) Budapest: Akadémiai.

RMK

1932 KÖSZEGHY Péter (kiad.): *János király árultatása...* (Régi Magyar Könyvtár. Források 2.) Budapest: Balassi.

Schwendi, Lazarus von

1676 *Kriegs-Discurs, von Bestellung des ganntzen Kriegswesens und von desselben Aemtern*. Dresden: Hübner.

Zrínyi Miklós

2003 *Az török áfium ellen való orvosság*. Budapest: Neumann Kht.

SZAKIRODALOM

BARABÁS Gábor

2022 A 13. század háborúi és a magyar főpapok. *Hadtörténelmi Közlemények* 135/3, 531–570.

BENCZÉDI László

1963 A „vitélő rend” és ideológiája a Thököly-felkelésben. *Történelmi Szemle* 6/1, 33–42.

ERDÉLYI Gabriella

2012 Túléleési stratégiák a török idején. In Ács Pál — SZÉKELY Júlia (szerk.): *Identitás és kultúra a török hódoaltság korában*. Budapest: Balassi, 89–99.

ERDŐS Zoltán

2017 *A premodern nemzetfogalom szerkezeti vázlata. Historiográfiai megközelítés*. Pécs. [kézirát] <http://mek.oszk.hu/17700/17784/17784.pdf> (A letöltés időpontja: 2026. május 14.)

HORVÁTH Attila

2014 Werbőczy vagy Dózsa György? *Jogtörténelmi Szemle* 12/4–5, 50–62.

KELÉNIK József

1996 Gondolkodó katonák és katonai gondolkodók a XVI. századi Magyarországon. In Ács Tibor (szerk.): *A magyar katonai gondolkodás története*. Budapest: Zrínyi, 23–43.

KLÁNICZAY Tibor

1963 Néhány gondolat a vitához. *Történelmi Szemle* 6/1, 79–81.

KUBINYI András

2000 Politika és honvédelem a Jagellók Magyarországon. *Hadtörténelmi Közlemények* 113/2, 396–416.

MAKKAI László

1963 A hajdúk „nemzeti” és „függetlenségi” ideológiája. *Történelmi Szemle* 6/1, 22–29.

ŐZE Sándor

2006 *A határ és a határtalan. Identitáselméletek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*. Budapest: Magyar Egyháztörténelmi Enciklopédia Munkaközösség.

PETNEHÁZI Gábor

2022 Libellus paraeneticus. Ismeretlen 16. századi magyar nyelvű politikai traktátus. *Lymbus* 20, 241–262.

PINTÉR Jenő

1931 *Magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés*. Budapest: Magyar Irodalomtörténelmi Társaság.

R. VÁRKONYI Ágnes

1964 A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején. In ANDICS Erzsébet (szerk.): *A magyar nacionalizmus kialakulása és története*. Budapest: Kossuth, 27–78.

SZABÓ István

1969 *A középkori magyar falu*. Budapest: Akadémiai.

SZAKÁLY Ferenc

1969 *Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században.* (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Új sorozat 49.) Budapest: Akadémiai.

SZILÁGYI Sándor

1895 A Rákócziak levéltárából 1611—1630. [4–7. közlemény] *Történelmi Tár*, 104–144, 307–328, 457–485, 653–676.

SZŰCS Jenő

1984 *Nemzet és történelem. Tanulmányok.* Budapest: Gondolat.

TÓTH Zsombor

2015 *(E)migrációs kultúra a kora újkori Magyarországon és Erdélyben. Adalékok a magyar patriotizmus geneziséhez.* Budapest: Reciti.

TUBERO, Ludovicus

1994 *Kortörténeti feljegyzések (Magyarország).* Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.

VALLIN, Jean-Louis

2019 Zrínyi Miklós *Az török áfium ellen való orvosság* című műve Augier Ghislain de Busbecq *Exclamatiójának* tükrében. Imitáció és eredetiség. *Irodalomtörténeti Közlemények* 123/5, 639–650.

Hungarian consciousness and warfare in Ottoman Era Hungary

This study, based on military-related sources, argues that by the end of the Ottoman Era, ethno-cultural national identity took precedence over the sense of belonging to a social or religious group. From the late Middle Ages onwards, the peasantry played an increasingly important role in the anti-Turkish struggles. According to contemporary letters, orders, songs and military treatises, the resistance and freedom struggle against both the Ottomans and the Habsburgs contributed significantly to the fact that commoners and nobles began to see each other as belonging to the same national community. In the analysis, special attention is given to the representative of 16th century Hungarian intelligentsia, Péter Pécsi Kis' *Exegeticon* and 17th century aristocrat Miklós Zrínyi's *Áfium*, both of which contain unique thoughts from the history of ideas' point of view. A recurring motif in primary sources is the emphasis on a sense of belonging based on common descent and armed lifestyle, as the particular factors capable of forging unity between individuals belonging to diverse denominations and estates. The direct or indirect military involvement and armed lifestyle of a significant portion of society contributed decisively to the development and strengthening of Hungarian identity during the 16th—17th centuries.